

UVEDENÍ DO VÝVOJE LITERATURY OD POČÁTKŮ PO DOBU HUSOVU

Souvislý vývoj naší literatury psané jazykem českým můžeme sledovat od konce 13. století, avšak slovesné památky napsané pro kulturní potřeby našich předků staroslověnsky a latinsky posunují její stáří daleko nazpět, až do století devátého. S hlediska literárně historického není sporu o to, že i tato staroslověnská a latinská díla patří do dějin českého písemnictví. Rozhodujícím nebyl totiž v době jejich vzniku jazyk, kterým byla napsána, nýbrž to, komu byla určena. Abychom pochopili tento na první pohled snad podivný zjev, je třeba si uvědomit, že písemnictví bylo v prvních staletích našeho literárního vývoje výlučnou oblastí kněžstva – už proto, že teprve křesťanství k nám přineslo znalost písma a znalost písma byla omezena vlastně jen na duchovní – a duchovenstvo, i když cítilo česky, pochopitelně užívalo v literatuře jazyka bohoslužebného, napřed staroslověňštiny, později latiny, protože psát tímto jazykem bylo mu nejbližší.

Jiné společenské vrstvy znalost písma nepotřebovaly; nesmíme se tedy na jejich „negramotnost“ dívat dnešními očima a posuzovat podle toho soudobou kulturní úroveň v našich zemích. Ani administrativní a právní život oné doby nepotřeboval psanou formu jazyka.

V naší literatuře od nejstarších dob až po dobu husitskou odráží se dramatický vývoj několika staletí. Jsou to staletí, v nichž se upevňoval feudální řád a v nichž dozrával k své první krizi, je to doba, v níž se na naší půdě vystřídal spisovný jazyk staroslověnský, latinský a český, nehledíc k němčině, která byla po jistou dobu kulturním jazykem části naší šlechty, ale byla to také doba, v níž se prudce rozvíjela česká kultura i spisovný jazyk český. S tímto vývojem se pochopitelně měnilo i začlenění literatury do společnosti, měnily se její úkoly i umělecké prostředky. Není tedy možno podat úvodní výklad o literatuře 9. – 14. století jako o jednotném celku, nýbrž je třeba si všimnout jednotlivých období.

I

Literární život se v našich zemích začíná v 9. století na Velké Moravě ve spojitosti s křesťanskou misí soluňských bratří Konstantina-Cyrila a Metoděje. Křesťanství k nám pronikalo sice již dříve, a to z východu i ze západu, ale literární tvorbou se neprojevovalo. Její základ položili teprve Konstantin a Metoděj; uvedli slovanský obřad do bohoslužby a tím urychlovali pronikání nové ideo-

logie, na níž měla knížata zájem, neboť křesťanství jakožto ideologie vyhraněně feudální podporovalo upevňování feudálních vztahů a vzrůst knížecí moci. Slovanský ráz křesťanství šířeného oběma „věrozvěsty“ byl především oporou proti hospodářským a politickým výbojům východofrancké říše, které šly souběžně s pronikáním západního křesťanství šířeného frankými kněžími. Současně však srozumitelností tohoto slovanského jazyka ve srovnání s latinou a jeho přijímáním jako jazyka domácího, jakož i tím, že se takovýto jazyk vyrovnal jazyku latinskému a řeckému, sílilo národnostní uvědomění české; tak přispívala staroslověnština k rychlému vytváření české národnosti.

Velkomoravská říše se brzo po r. 900 rozpadla pod náporom Maďarů, ale staroslověnská vzdělanost u nás tím nezmizela, neboť byla již zakotvena v Čechách, kde se od 10. století utvářel silný feudální stát přemyslovský. Sociální, hospodářský a politický vývoj zde byl poměrně rychlý; do konce 11. století nové hospodářské formy úplně vytlačily zbytky starých forem, ale souběžně s jejich vítězstvím byl vytlačen slovanský obřad a spolu s tím i staroslověnština z úkolu spisovného jazyka. Latina, která se k staroslověnštině přidružila jako spisovný jazyk snad již v první polovině 10. století, úplně opanovala pole na víc než sto padesát let. Její vzrůst doprovázelo zesilování významu kněžstva, které se postupně osamostatňovalo od závislosti na světských feudálech. Vrstva šlechticů se stávala novým činitelem ve 12. století, kdy byl feudalismus již plně zakotven; literárního života se však dotud nezúčastňovala, zasahovala jen do života výtvarného, charakterisovaného t. zv. románským slohem.

Nová vývojová fáze v hospodářském, sociálním a politickém životě nastává na počátku 13. století, kdy Přemysl Otakar I. zakládá mocný feudální stát a kdy feudální řád přechází ze svého období raného do období vrcholného. Souběžně s tímto vývojem nastává přelom i v životě kulturním. Nová fáze, do níž feudalismus vstupuje, je charakterisována v literárním životě rostoucím zájmem šlechty o literaturu, a to se projevuje v literárním vývoji jako postupné zesvětštění literatury. Zde měla významnou úlohu literatura psaná německy, které holdoval v druhé polovině 13. století přemyslovský dvůr a část české šlechty. Ke konci 13. století však pozorujeme v literárním životě začátek nového procesu, úsilí o literaturu psanou česky. Proto je třeba novou vývojovou fází české literatury hledat až zde. S hlediska vývoje literatury psané česky končí nyní doba příprav a nastává doba rozvoje staré literatury české. V této kapitole se budeme zabývat onou dobou „přípravnou“.

Jaké bylo postavení literatury v této době literárních počátků?

Rozhodující vliv zde mělo nepochybně to, že ideologická nadstavba nebyla pro středověkého člověka diferencována a splyvala s náboženstvím, jež pohlcovalo do sebe vlastně všechny její formy. Za této situace byla literární tvorba pochopitelně soustředěna do rukou duchovních a měla náboženský ráz, takže se písemnictví mohlo uplatnit jen v poměrně úzce vymezené oblasti a představovalo

tvorbu určenou jen malému zlomku obyvatelstva. Výlučnost této literární tvorby byla ještě zesilována tím, že kněžstvo mělo vlastně výhradní právo na vzdělání a na školství; školy byly zřizovány zpravidla při sídlech biskupů a při klášteřích a sloužily výlučně potřebám duchovních, hlavně výchově kněžského dorostu.

Přesto však nelze prostě říci, že by byl lid z účasti na písemnictví zcela vyloučen. U staroslověnské tvorby mělo jistě svůj význam už to, že byla lidu aspoň zčásti srozumitelná, a dále nesmíme zapomínat, že část literární tvorby latinské počítala s lidovým publikem aspoň druhotně, neboť některé latinské texty (legendy, kázání) se zapisovaly s předpokladem, že je kněžstvo bude vykládat lidu v národním jazyku. O literatuře lidové v pravém slova smyslu zde však mluvit nelze, a to ani tehdy, když šlo o díla psaná staroslověninou lidu srozumitelnou; lid stál stejně stranou literatury staroslověnské jako latinské, neboť tato tvorba z lidu nevyrůstala a – i když se s ním zčásti počítalo jako s publikem – písemné památky se k němu neobrácely přímo, musel mu je někdo zprostředkovat. Lid měl však svou vlastní slovesnost ústní. O existenci této slovesnosti máme sice bezpečné zprávy, ale jinak po ní nemáme stop kromě zápisů některých lidových pověstí u pozdějších kronikářů.

Duchovní byl zprvu naprosto závislý na knížeti, resp. světském feudálu, byl vlastně jeho služebníkem. Uvolňování z této závislosti probíhá teprve v 12. století, kdy se duchovní oddělují postupně od světské moci. Tomuto oddělování od laiků napomáhala mimo jiné přijímání pod obojí způsobou, které bylo dříve obecné, ale nyní se stává výsadou kněžstva, a kněžské bezženství. Celibát měl ovšem i význam hospodářský, neboť zabráňoval dělení církevního majetku a posiloval tím úsilí církve vymanit se z moci státní.

S kněžským rázem nejstaršího dochovaného písemnictví souvisí i povaha památek. První samostatně vzniklé texty na naší půdě se váží k potřebám náboženství a církve. Jsou to legendy, duchovní písně a kázání.

Legendy byly skládány staroslověnsky a později latinsky a sloužily jednak potřebám liturgickým (předčítání světcova životopisu patřilo k jeho uctívání), jednak měly cíle praktické; obracely se k věřícím, aby na ně výchovně působily, ale vedle toho měly získávat poutníky pro chrámy, v nichž se chovaly světcovy ostatky, nebo měly přímo ráz propagačně obranný (legendy hájící staroslověnskou bohoslužbu). Podle toho, zda se legenda obracela k lidu nebo k feudálům či kněžstvu, měnil se ovšem její ráz. Proto v některých legendách pronikají zřetelně prvky poukazující k lidovému publiku, v jiných prvky poukazující k publiku feudálnímu. Jejich látka nebyla také z počátku přesně oddělována od kronikářského zápisu; kronika splývala s legendou.

Duchovní zpěvy – pokud víme – byly původně skládány jen staroslověnsky; samostatné duchovní písně latinské lze u nás bezpečně datovat až později. Bylo to dáno tím, že samostatně složené latinské duchovní písně se mohly uplatnit jen v kněžském prostředí; v kostele by jejich užití ohrožovalo jednotnost latinské liturgie, o niž církve usilovala. Proto se také dochované latinské duchovní písně českého původu uplatnily nejprve jako hymny v breviářích a pak jako trópy, jež

tvořily úvod, vložku nebo doplněk pevných a neměnných částí obřadu, takže vlastně nepatřily do liturgie, byly jen její volnou částí.

Staroslověnsky i latinsky byla skládána též *kázání*. V tomto literárním druhu – na rozdíl od legend – byl propagační cíl nezastřený, zjevný. Kázání byla určena kněžstvu i laikům a podle publika se řídil jazyk, v němž byla pronášena. Avšak i kázání pronášena česky byla zapisována pro potřebu duchovních jen latinsky (na př. některá z kázání v latinsky psaném homiliáři Opatovickém z poloviny 12. století byla zřejmě pronášena česky).

Záhy se kronikářská legenda rozlišila ve vyhraněnou legendu a v světské kronikářství, *dějepisectví*, a to zprvu v podobě letopisů, vedených latinsky, které si nekladly literární cíle a byly pouhým chronologickým záznamem. Na počátku 12. století však na ně navazuje Kosmas, jehož kronika je psána se zřetelným záměrem podati dílo umělecké a stojí plně na výši soudobé latinské literatury.

Čeština však až do konce 13. století nebyla jazykem písemnictví. Ústní tradicí církevních škol se sice udržovaly v povědomí české texty potřebné pro náboženský život církve, navazující snad na starší tradici liturgického jazyka staroslověnského (modlitby, různé formule, úryvky bible), česky se kázalo, a také v právním a správním životě měla čeština své místo, kněžský ráz písemnictví však nevytvářel předpoklady pro širší uplatnění češtiny v literatuře.

Pokusíme se nyní charakterisovat tuto tvorbu poněkud podrobněji.

Literatura psaná pro kulturní potřeby našich předků jazykem staroslověnským¹ byla dosti bohatá a – jak již bylo naznačeno – neomezovala se pouze na texty sloužící výlučně bohoslužebné potřebě, ale zahrnovala i literaturu legendární, t. zv. hagiografii. V této hagiografické tvorbě lze pozorovat i jistý vývoj. Nejstarší vyprávění o věrozvěstech, *Život Konstantinův* a *Metodějův* (dříve zvané legendy pannonské), zcela zřejmě závisejí na hagiografii byzantské (*Život Konstantinův* na př. zachovává typické byzantské komposiční schema) a jsou dokladem vyspělého kulturního prostředí na Velké Moravě. Naproti tomu *Život svatého Václava* (t. zv. První staroslověnská legenda o sv. Václavu) odlišuje se od *Životů Konstantina* a *Metoděje* stručností a komposiční prostotou. Přitom však lze sotva říci, že by tato změna ve volbě formálních prostředků byla dána neznalostí byzantské literatury v českém prostředí, neboť bohoslužebné *zpěvy ke cti Václavově* opět připomínají svou složitostí vzory byzantské a v *Životě sv. Václava* je zřetelný ohlas byzantských modliteb. Stručnost a nesložitost této skladby byla dána nepochybně tím, že šlo jednak o legendu breviářovou, jednak o legendu kronikářskou.

Veršované památky připínající se k typu verše byzantského jsou již mezi nejstaršími staroslověnskými texty. Vedle stop v modlitbách (na př. v Sinajském Euchologiu nebo v Kyjevských listech, jejichž latinská předloha byla prozaická) patří sem *Proglaso* (předmluva k překladu evangeliáře), který se připisuje Konstan-

¹ Ve vývoji literatury psané na naší půdě staroslověnsky rýsuje se zřetelně dvě fáze, velkomoravská a česká; stručnost výkladů nás však vede k tomu, že zde o obou těchto fázích pojednáváme pohromadě.

tinu-Cyrilovi nebo Metodějovu žáku Konstantinovi Přeslavskému. Několik syla-
bických veršů je vsunuto i do Životů Konstantina a Metoděje.

V přemyslovských Čechách se ovšem staroslověnská literatura vyvíjela
za značně jiných podmínek, než tomu bylo na Velké Moravě, neboť se brzo octla
v prudkém boji s latinou. Za této situace se ovšem nemohla izolovat od literatury
latinské a vyrovnávala se s ní, jak ukazují na př. překlady z latiny do staroslověn-
štiny; o síle staroslověnské literární tvorby svědčí zejména překlad literárně náročné
latinské legendy o sv. Václavovi, zvané Gumpoldovy (*Druhá staroslověnská legenda
o sv. Václavu*).

Nejvýmluvnější svědectví o houževnatosti staroslověnské tradice podává pí-
seň *Hospodine, pomiluj ny*, snad původně staroslověnská, která se dochovala
v počestně podobě a byla zpívána našim lidem po staletí. O tom, že vznikla ještě
v době, kdy staroslověnská literatura kvetla, svědčí několik staroslověnských
prvků v jejím slovníku. Obsahem svých proseb (mír a hojná úroda) ukazuje,
že v ní promlouvají zájmy člověka, pro něhož hlavním zdrojem obživy byla půda.
To jen potvrzuje její stáří, stejně jako prostý nerýmovaný verš.

O životnosti staroslověnské literatury u nás svědčí i to, že máme ještě v pozdních
glosách Vídeňských a Svatořehořských (okolo r. 1200) lexikální stopy staroslověnské
a že staročeské názvosloví náboženské je v podstatné části shodné se staroslověnským. To
vše ukazuje, že se dlouhou dobu držela jistá staroslověnská lexikální vrstva pro potřeby nábo-
ženské a že užití češtiny v literatuře bylo podporováno těmito jazykovými prostředky.

Nejstarší památky latinské literatury, samostatně vzniklé u nás, jsou legen-
dy o českých světcích, připomínající stručností a prostotou soudobé legendy
staroslověnské. V dalším vývoji se však tato prostota opouští a vznikají skladby
složitější. Není sice jednoty v názoru na to, zda složitá a literárně velmi náročná
legenda, t. řeč. Kristiánova o Václavovi a Ludmile vznikla již ve století desátém,
nebo zda jde o památku mladší (snad až ze století čtrnáctého), ale o rychlém
rozvoji latinské literatury svědčí veršované zpracování *Života sv. Vojtěcha* z 11.
století, zakládající se na legendě napsané v Itálii Vojtěchovým současníkem
Kanapariem. Prozaická latinská legenda byla věnována zakladateli Sázavského kláš-
tera *sv. Prokopovi*.

Největším dílem latinské literatury je však *Kosmova Kronika česká*. Toto
dílo se nesnažilo podat jen chronologický záznam událostí a zůstat letopisem
místního významu, ale zájem kronikářův se vztahuje na celé Čechy. Kosmas
měl evropský rozhled a stál na výši soudobé vzdělanosti. Svou kroniku pojal jako
dílo umělecké. Známky veliké slovesné kultury jeví už jeho řeč, která je stylisticky
propracovaná a mnohotvárná. Kosmův sloh je epicky klidný, někde však využívá
prostředků řečnických. Zejména jemně je propracována rytmická stránka jeho
prózy.

Latiny používali vzdělanci po celý další vývoj naší literatury, i tehdy, když převládla
literatura psaná česky. Příliš by nás však odvádělo, kdybychom se dále zabývali latinskou
literaturou českého původu podrobněji; omezili jsme se proto jen na díla základního významu.

Ze slovesné tvorby v českém jazyce nás došly jen nepatrné zbytky, ty však svědčí o značné slovesné kultuře. Dobře stylisticky zvládnuty jsou již nejstarší české texty potřebné k náboženskému životu. Ať už jde o *modlitby* (Otčenáš, Desatero, Věřím v Boha, pak Zdrávas a Zdrávas královno) nebo o nejstarší *překlady evangeliářů a žaltáře*, všude se jeví vysoká slovesná kultura, nemyslitelná bez slovesné tradice.

Tuto tradici založilo duchovenstvo, které vytvářelo pro lid texty potřebné k náboženskému životu již dlouho před vznikem písemnictví. Šlo o slovesnost tradovanou ústně, kterou však – jak již bylo řečeno – nelze klást do stejné roviny s ústní slovesností vytvářenou lidem a odrážející jeho život; na druhé straně by však nebylo správné tuto slovesnost vytvářenou duchovními podceňovat, neboť dala základ tradici, na níž bylo možno budovat dále. Bez ní bychom na př. sotva pochopili vznik původně tříslokové *Svatováclavské písně* složené asi koncem 12. století. Píseň byla zpívána naším lidem stejně jako píseň Hospodine, pomiluj ny. V jejím obsahu se zřetelně odráží doba, kdy se feudalismus již plně rozvinul. Poukazuje k tomu nejenom to, že je světec v písni pojímán jako feudální vládce, ale i touha prosebníková dostat se po smrti do „nebeského dvorstva“; takové představy byly sotva možné před koncem 12. století. Tuto chronologii potvrzuje i forma písně hlásící se k latinské metrice.

O plodné slovesné tradici svědčí také t. zv. *Ostrovská píseň* začínající veršem *Slovo do světa stvořenie* (Ostrovskou je nazývána podle toho, že byla – někdy v letech 1260 až 1290 – zapsána do kodexu Ostrovského kláštera). Tato šestnáctiveršová skladbička zpracovává mytus vykupitelského Kristova díla; na rozdíl od písně Svatováclavské však nezlidověla – snad proto, že její obsah je náročnější, nebo proto, že nešlo o skladbu určenou ke zpěvu.

II

Nové období ve vývoji naší literatury nastává ke konci 13. století, kdy se začíná literární tvorba psaná česky, která stále mohutní. Změny v hospodářské základně, jejichž projevem je tento literární vývoj, byly provedeny již dříve, někdy v třicátých letech, kdy feudalismus přešel do své druhé vývojové fáze a feudalismus raný byl vystřídán feudalismem vrcholným. Daleko rychleji než literatura reagovala na tuto změnu architektura (gotickým slohem), ale jen zdánlivě. Vznik česky psaného písemnictví a jeho rozkvět je další vývojovou fází jiného procesu, totiž zesvětštění literatury, a ta začíná u nás zhruba současně s prvním rozvojem gotického slohu. Tato laicisace však probíhala mimo spisovnou češtinu, a to proto, že se panovnický dvůr a část šlechty začaly zajímat o literaturu psanou německy. Spisovná čeština, která mohutní od konce 13. století, musela proto bojovat na dvě strany, jednak proti tradiční latině, jednak proti nově vznikající literatuře německé.

Období vrcholného feudalismu je nutno – jak s hlediska vývoje sociálního, tak i literárního – rozdělit na dvě fáze, mezi nimiž tvoří hranici zhruba čtyřicátá

léta 14. století, tedy doba nastoupení Karla IV. V Karlově době totiž začíná první velká krise feudalismu (která vyústí později v husitské revoluční hnutí). Tím je literatura stavěna před nové úkoly: jestliže v době do čtyřicátých let probíhal proces zčeštění literatury, v druhé polovině 14. století vedle něho probíhá proces nový, úsilí o to, aby se literatura stala majetkem lidu a mluvčím jeho zájmů; a jestliže až do poloviny století jediným nositelem literatury vedle duchovního je šlechtic, nyní s ním začíná soutěžit měšťan a ve svých nejpokrokovějších dílech se literatura stává mluvčím zájmů lidových mas.

Protože šlo o změny podstatné, které se výrazně projeví i v umělecké stránce literárních děl, rozdělíme další výklady do dvou oddílů. V této kapitole se budeme zabývat první fází vyvrátěného feudalismu, t. j. literární tvorbou asi do čtyřicátých let 14. století.

Literární tvorba je latinská i česká. Česká tvorba však postupně přestává mít význam jen okrajový; přibývá jí a rychle se rozrůstá, takže se mění vzájemný poměr literatury psané česky a literatury psané latinsky.

Ve vývoji české literatury zvláště významné místo má konec 13. století a začátek 14. století, neboť v této době vzniká téměř naráz celá skupina rozsáhlých básní epických a první rýmovaná česká kronika. Proti starší době to však není rozdíl jen kvantitativní, ale především obsahový, neboť k látkám z oblasti duchovní přistupují rozsáhlou měrou náměty světské. A právě toto rozšíření tematiky nám odhaluje příčinu rychlého rozkvětu literatury: je to probuzený zájem české šlechty o literární tvorbu.

Protože jediným nositelem literárního života není již duchovní, ale o literaturu se začíná zajímat i světský feudál, změnilo se začlenění literatury do společnosti. Neznamená to ovšem, že by se sám feudál stal spisovatelem, ale literatura je vytvářena pro něho, odráží jeho vztah k světu a hájí jeho zájmy. Jeho postavení v literárním životě je totiž zcela jiné, než jaké bylo postavení lidu; pokud kněžstvo vytvářelo pro lid texty potřebné k náboženskému životu, šlo o slovesné památky hájící nikoli zájmy lidu a odrážející jeho myšlení, nýbrž o památky vytvářené pro lid shora, vládnoucí vrstvou – zde však jde o literaturu určenou zájmům příslušníků feudální třídy.

Příčiny tohoto zájmu feudálů o literaturu byly dány novými společenskými podmínkami. S rozvojem výrobních sil se totiž stalo celé společenské složení ve 13. a 14. století daleko složitějším, než tomu bylo dříve. Šlechtě vyrůstá nebezpečný soupeř v bohatnoucích a mohutnějších městech a za této situace šlechta obrací svůj zájem k české literatuře, neboť i v ní hledá oporu pro svůj boj vedený na dvě strany: proti mohutnějším městům, ale zároveň i proti králi.

Tento boj je veden úporně, často zbraní, a podle toho si také vytváří tato literatura svého hrdinu; je jím rytíř, bojovník zobrazovaný – po vzoru jiných evropských literatur – postavou Alexandra Velikého. Boj šlechty s městy a králem má však i svou stránku národnostní; protože městský patriciát byl skoro veskrze německý

a poslední Přemyslovci se obklopovali německými dvořany, nabývá boj šlechty proti patriciům a královi namnoze rázu boje protiněmeckého. V tom se vývoj šlechty podobá vývoji duchovenstva, u něhož nacházíme projevy národnostního uvědomění už u Kosmy a jeho pokračovatelů.

Literaturu pro šlechtu vytvářeli vedle duchovních patrně spisovatelé z povolání. Nemáme sice přímé doklady mecenášství k českým básníkům, ale můžeme o nich soudit z obdobných poměrů u básníků německých, které podporovala část české šlechty (stačí uvést na př. Jana z Michalovic nebo Remonta z Lichtenburka); máme-li doloženo mecenášství u našich pánů k básníkům německým, můžeme je předpokládati i k básníkům píšícím česky. Při takovémto společenském postavení se básník dostával pochopitelně do daleko větší závislosti na svém publiku než básník moderní, a to se projevovalo i v jeho vztahu k světu; básník neusiluje tak o vyjádření svých vlastních názorů, jako se spíše snaží přednášet to, co chce jeho publikum, a tak se stává mluvčím jeho myšlenek.

Naši středověcí básníci byli nepochybně literárně vzdělaní a byli obeznámeni se soudobou latinskou básnickou teorií. Svědčí o tom nejen to, že v našich knihovnách jsou dochovány nejoblíbenější soudobé latinské poetiky, ale i sám rozbor literárních památek.

Zvláště charakteristický je po té stránce prolog, v němž básník omlouvá svou neobratnost. Z takovýchto prologů (Alexandreidy, Dalimilovy kroniky) proto nesmíme vyvozovat, že autoři příslušných skladeb nebyli na výši a že si sami své nedostatky uvědomovali, a proto je „omlouvali“; prology tohoto typu jsou naopak běžnou formou ucházení se o přízeň čtenáře (captatio benevolentiae), jak ji vytvořila soudobá básnická teorie a rétorika.

Mnohé charakteristické komposiční rysy našich středověkých slovesných památek souvisely s tím, že literární díla byla určena k hlasitému čtení, k recitaci. Nejvýznamnější z těchto znaků je komposiční jednoduchost delších skladeb (motivy se nejčastěji řadí chronologicky za sebe na způsob kroniky) a jejich rozvláčnost. Aby se totiž posluchač mohl v dlouhém přednášeném díle snáze orientovat, jeho kompozice musela být co nejvíce přehledná a některé motivy se musely častěji opakovat. (Proto je středověké dílo pro náš vkus často mnohomluvné.) S recitačním rázem těchto památek souvisí i to, že jejich autoři rádi oslovují během vyprávění své posluchače, ujišťují je o pravdivosti svého vyprávění, komentují děj a pod.; tyto odbočky jsou vesměs dány tím, že autorovi šlo o přímý styk s publikem, s posluchači, a že se při skládání díla vmýšlel do situace přednášeče. Se zaměřením na hlasitý přednes souvisely ovšem také některé zvláštnosti stylistické výstavby, zejména obliba verše, o níž bude řeč dále.

Pro své zaměření na hlasitý přednes mělo literární dílo daleko menší možnost oběhu mezi svým publikem, než jak je tomu dnes; většina publika neuměla číst, a byla proto odkázána na prostředníka (i když byl text zapsán). Tím se literární dílo blížilo dnešnímu dílu dramatickému a – i když bylo zapsáno a obíhalo jako kniha – patřilo do jisté míry do oblasti ústní slovesnosti; předěl mezi ústní slovesností a písemnictvím nebyl proto ani zdaleka tak ostrý, jako je tomu v době nové.

Tak, jak literatura přestávala být od 13. století výlučnou oblastí duchovenstva, rozšiřovala se její společenská základna. Zájmy nového publika se ovšem nejvýrazněji projeví v námětech, a proto vedle tradičních látek legendárních (které se zpracovávaly až do 15. století) objevuje se světská rytířská epika (*Alexandreida*) a rovněž v lyrice se uplatňují vedle oblasti náboženské (*Kunhutina modlitba*, první *Spor duše s tělem*) náměty světské (*Nota ot pana Viléma Zajiece*); na počátku 14. století vzniká i první česká *kronika t. řeč. Dalimila*. Pro tuto světskou literaturu je příznačné, že její náměty nemají „nadčasový“ ráz, jako tomu bylo u soudobých legend, ale že se přimykají k soudobé problematice: neplatí to jen pro *Notu ot pana Viléma Zajiece* a *Dalimilovu kroniku*, kde šlo o zpracování nejžhavější problematiky politické, ale i pro *Alexandreidu*, v níž byl vykreslen v podobě makedonského hrdiny ideální obraz českého krále doby okolo r. 1300 a projevil se výrazně i vzestup českého státu za posledních Přemyslovců.

Vedle literatury psané česky byla ovšem nadále pěstována literatura i jazykem latinským; ta se soustřeďovala v klášteřích, neboť sloužila především potřebám duchovních. Významným střediskem této literatury byl klášter Svatojirský, v němž se na př. skládaly jednotlivé i cyklické *duchovní písně* a konal se dramatický obřad *Návštěvy božího hrobu*. Z podnětu abatyše tohoto kláštera, dcery krále Přemysla Otakara II. Kunhuty, skládá též dominikán *Kolda z Koldic* parabolou O statečném rytíři a pojednání O přibytých nebeských. – Literární činnost lze však pozorovat i v jiných klášteřích. Tak vznikla v klášteře Zbraslavském rozsáhlá *kronika Petra Žitavského* (čili *Zbraslavská*), která byla původně zamýšlena jako oslava zakladatele kláštera, Václava II., ale rozrostla se na *kroniku celého království*.

Abychom mohli vníknout do zvláštností umělecké tvorby této doby, musíme si především uvědomit, jak tehdejší spisovatel píšící pro šlechtické publikum přistupoval ke skutečnosti a jaký byl jeho vztah k pramenům. Po této stránce se totiž podstatně lišil od spisovatele dnešního.

Středověké literární dílo vyjadřující feudální světový názor nebylo – a ani nechtělo a nemohlo být – výrazem autorovy osobnosti a jeho individuality. Zmínili jsme se již o tom, že středověký básník vyjadřoval zpravidla myšlenky svého publika. Ale směřování k objektivitě šlo ještě dále a projevovalo se tím, že se jeho tvůrčí úsilí soustřeďovalo jen na nové uspořádání předem daných prvků, takže vlastní spisovatelova invence byla naprosto podceňována. Středověký básník prostě neznal původnost v moderním slova smyslu a naopak kladl důraz na prameny, neboť samostatná invence nebudila důvěru. To bylo dáno jednak středověkou nedůvěrou v poznávací schopnosti individua a středověkým přesvědčením o tom, že všechno je obsaženo s konečnou platností v bibli a ve spisech autorit, jednak postavením spisovatele ve společnosti (o němž již byla řeč) a ústním charakterem jeho tvorby. Středověk neznal ještě vlastnický poměr k duševnímu majetku. Myšlenky, námět – to byl obecný majetek. Proto také středověk neměl smysl pro osobitost prožitku (což se projevovalo zejména v lyrice), ani ho zvláště nezajímala básní-

kova osobnost. Není tedy náhodou, že většina naší středověké produkce je anonymní.

Nezájem o individuum znásobený snahou podat vyprávění opřené o autority a „věčné“ pravdy projevoval se ovšem výrazně i ve způsobu zobrazování světa. Středověká feudální literatura neměla smysl pro realistický popis skutečného objektu. To se jasně projevilo ve způsobu, jakým se vytvářel v středověku umělecký obraz. Středověk chtěl zachytit zobrazovaný objekt v jeho znacích věčných a neměnných, a proto popisoval jen ony rysy, které pokládal za nadčasové, obecné. Tak na př. nechtěl líčit určitého panovníka nebo rytíře s jeho individuálními vlastnostmi, nýbrž abstraktní postavu nadanou ctnostmi, které byly pocítovány jako typické pro každého křesťanského vladaře nebo rytíře, pro křesťanského vladaře nebo rytíře „vůbec“. Sledujeme-li však vývoj literatury v delším časovém rozpětí, vidíme, že se do písemnictví stále prodírá směřování k realismu (Dalimilova kronika). Právě zde je třeba hledat prvky nového.

Nezájem o individualitu se projevoval i ve zmíněném již podceňování samostatné invence. Středověký básník netoužil po thematické původnosti, a proto bral zpravidla hotový námět a neměnil jej. Hledal jen způsob, jak jej lépe a krásněji vyjádřit, a tak pro něho literatura byla po výtce uměním slova. Tím se ovšem práce středověkého básníka výrazně liší od práce básníků dnešních.

Vylučné soustředění na stránku jazykovou výrazně proniká ze středověkých poetik, v nichž je stránka výrazová probrána do podrobností, o jakých se dnešním poetikám ani nezdá, ale otázky výstavby thematické jsou naprosto zanedbávány. Středověk o ně prostě neměl zájem.

Rozhodujícím činitelem pro formu literárního díla bylo v první řadě to, že dílo nepředpokládalo (i když bylo zapsáno) vnímání zrakem (tichou četbu „pro sebe“), nýbrž vnímání sluchem. Proto muselo být složeno tak, aby bylo dobře uzpůsobeno pro hlasitý přednes. To se projevilo ve snaze využívat co nejvíce rytmických a eufonických možností jazyka, takže až do poloviny 14. století byl normálním výrazovým prostředkem literatury verš a ještě dlouho potom, když už vznikla krásná i odborná próza, udržoval si verš oblibu. Důvody tohoto zvláštního postavení verše byly dány stejně zájmem recitátora jako posluchače; v první řadě šlo snad o důvody mnemotechnické, ale je nesporné, že veršová forma usnadňovala i posluchači vnímání. Proto také měl verš širší uplatnění, než jaké má dnes. Jestliže dnes verš (jakožto typisovaná forma emocionálně zbarvené řeči) bývá těsně spjat s obrazy lyrickými, nebylo tomu tak v době, o níž mluvíme; tehdy byl verš spjat vlastně s uměleckým obrazem vůbec, byl znakem „literárnosti“ jazykového projevu.

To však neznamená, že by se rozdíl mezi lyrikou a epikou neprojevoval ve výběru jazykových prostředků. Větší emocionálnost lyrického projevu se vyznačovala slokou a zdůrazňováním eufonie. Sloka byla pro tehdejší lyriku stejně charakteristická, jako je pro dnešní lyriku verš. Epika naproti tomu normálně

užívala verše poměrně chudého po eufonické stránce, rytmicky méně vyhraněného, a byla psána většinou nestroficky.

Obdobný rozdíl jako mezi lyrikou a epikou byl v mezích epiky mezi díly zpracovávajícími cizí látky a veršovanou Dalimilovou kronikou, neboť forma této památky je ve srovnání s formou ostatní epiky (stejně legendární jako rytířské) méně „vázaná“. I to je vidět nápadně na verši, který je bezrozměrný, t. j. nedodrží přesný počet slabik (ač stále krystalisuje okolo schematu verše osmislabičného). To bylo nepochybně dáno rozdílným vztahem ke skutečnosti. *Legendy* zobrazovaly abstraktní ideál křesťana tím, že líčily postavy biblické nebo postavy světců a *Alexandreida* zobrazovala ideál soudobého feudála a velmocenských ambic českého státu prostřednictvím uměleckého obrazu starověkého vojevůdce, *Dalimilova kronika* však naproti tomu zobrazovala konkrétní domácí problematiku, a to bezprostředně. Její vztah ke skutečnosti byl tedy přímější, ideál nebyl podáván oklikou, ale dílo se zabývalo domácím českým životem. Skladateli kroniky nešlo o zobrazení epického hrdiny, nýbrž o prosté kronikářské vyprávění a v souvislosti s tím se měnila celá soustava výrazových prostředků. Proto také skladatel usiloval o jazyk co nejbližší řeči „nevázané“.

Dalimilova kronika je nejprogresivnějším dílem naší literatury na počátku 14. století. Na rozdíl od *Alexandreidy*, v níž promlouvá bohatý feudál, v Dalimilově kronice promlouvá drobný šlechtic, který vidí celou společenskou problematiku jinými očima, bližšíma lidu. Tímto pohledem „zdola“ předznačuje literaturu druhé poloviny století, kdy promluví po prvé nastupující měšťanstvo, jež s sebou přinášelo jiný, realističtější poměr ke skutečnosti, než jaký byl charakteristický pro epiku feudální.

III

Od doby Karla IV. se slovesná tvorba rozrůstá do šířky i do hloubky, literárních prací přibývá a literatura přestává být výlučnou oblastí šlechty a duchovenstva, při čemž do ní pronikají vedle zájmů měšťanstva zčásti i zájmy lidu. Tak se nyní rýsují v literatuře dvě křídla – pokrokové, představované hlavně měšťanskou satirou a charakteristické svou útočností, a konservativní, jež směřuje k stále větší výlučnosti. Obě tato křídla se nápadně liší vztahem ke skutečnosti. Pro křídlo pokrokové je příznačný zájem o problémy soudobého života, kdežto křídlo konservativní se často od života odtrhuje a směřuje pak k dílům formalistického rázu nebo ke konvenčnosti.

Toto vyhraňování dvou křídel je důsledkem rychlého vývoje naší společnosti, zejména rozkvětu měst, která se stávají v hospodářském a postupně i v kulturním životě stále důležitějším činitelem. V městech vzniká akumulací výdělků obchodní kapitál a spolu s tím se přiostrují protivy mezi patricii a měšťskou chudinou, která proudila do měst z velké části z venkova. Tak se v druhé polovině 14. století objevuje v naší společnosti několik rozporů. Není tu pouze rozpor mezi zájmy

šlechty a měst, ale rozpory narůstají i uvnitř těchto skupin, neboť se v městech kříží zájmy patriciů a chudiny a ve šlechtickém táboře stojí proti sobě zájmy bohatých feudálů a zájmy drobné a často zchudlé šlechty. Proti zájmům panstva i měšťanstva stojí pak církve, jež stále více bohatne. Tyto narůstající rozpory se ovšem výrazně projevují v literatuře, kde stojí proti sobě na jedné straně tvorba odražející zájmy měst a lidu a na druhé straně tvorba šlechtická.

Rozvoj pokrokového křídla literatury, které předjímá literaturu husitskou, byl urychlován nepochybně i činností lidových kazatelů, t. zv. Husových předchůdců, představovaných u nás již v šedesátých letech Janem Milíčem z Kroměříže. Ti užívali k propagaci svých myšlenek českého jazyka, neboť mluvili přímo k lidovým masám. V souvislosti s jejich činností vznikala hojná literatura traktátová. Sám Tomáš ze Štítného není bez Milíče myslitelný.

Za této složité společenské a kulturní situace pozorujeme zvýšený zájem šlechty o kulturní hodnoty. Tento zájem byl nepochybně vyvolán změnami, které nastaly v životě šlechty za vlády Karla IV. Zápas šlechty o moc s městy a s panovníkem trvá, ale změnil se jeho formy; šlechtic, který již nemůže probíjet své požadavky jako na počátku století se zbraní v ruce, mění se nyní z bojovníka v dvořana a diplomata. Za rostoucí soutěže měst šlechtic opouští bojiště, jeho mravy se zjemňují a rostou jeho nároky na přepych. K nové formě zápasu potřebuje ovšem šlechtic novou ideologickou výzbroj a odtud pramení zvýšený zájem o kulturu a literární vzdělání. Proto měla tak velký význam pro rozvoj šlechtické kultury i nově založená universita (1348), na kterou šlechta posílá své syny, aby si vzděláním prokrestili cestu ke kariéře ve správě církevní i státní.

Na rychlý vývoj šlechtické kultury působila i změna mocenského postavení Čech za vlády Karlovy. Praha, která se stala hlavním městem veliké říše, měla styky s celou soudobou Evropou; přitom pochopitelně přejímala z ciziny kulturní podněty a dále je zprostředkovala. I zde měla jistě zvláštní význam universita, jejíž potřeby vyvolaly také rozvoj odborné literatury latinské. Universita však působila i na rozvoj literatury zábavné, neboť s přílivem studentstva zdomácněla u nás studentská (žákovská) poesie.

Studentský život urychlil i pronikání lidových prvků do písemnictví. Nejen že se uplatnil v procesu zčešťování a zesvětšťování církevního dramatu, ale měl vydatný podíl také na rozšíření znalosti písma, s nímž souvisela zvýšená možnost rozšiřovat literární památky. Tím se zároveň vytvářely předpoklady pro vznik a rozvoj české prózy zábavné i naučné.

Jistě v souvislosti s vysokým učením začínala si všimnout česky psané literatury i středověká inteligence. Svědčí o tom na př. věnování Štítného Knih šesterých bývalému rektoru pařížské university Vojtěchovi Raňků z Ježova. I toto snažení vzdělanců směřovalo však k postupnému zlidovění literatury, což je nejlépe patrné z díla Štítného, který se obrací zčásti i k lidovému čtenáři. Vedle snah Štítného je pro tento proces zlidovění vzdělanosti příznačný i pokus Bartoloměje z Chlumce

(mistra Klareta) o vytvoření české odborné terminologie pro celou soudobou vědní soustavu.

V tomto prudkém vývoji začínalo mizet i dřívější přesné rozlišování mezi obsahem literatury psané latinsky a literatury psané česky; literatura psaná latinsky přestává být izolována po námětové stránce od literatury psané česky a vedle toho pozorujeme, že se na pole vymezené dříve literatuře latinské tlačí čeština. Svědčí o tom stejně Jan z Holešova, který na konci století věnoval písní Hospodine, pomiluj ny odborný latinský výklad, jakého se v jeho době dostávalo jen textům latinským, jako pokus Klaretův, jímž byly vytvářeny předpoklady pro vznik a rozvoj naučné literatury psané česky, a zejména průkopnické dílo Tomáše ze Štítného.

Přesto se však zvláštní postavení latiny jako spisovného jazyka vzdělanců stále ještě udržuje a latinsky psaná literatura se u nás rozrůstá podobně jako tvorba česká. Pěstují se tytéž literární druhy jako dříve, ale přistupují k nim i některé útvary nové, jako *autobiografie Karla IV.* nebo *neliturgická duchovní píseň*, vyrůstající z původního prostého útvaru v složitou básnickou skladbu, v níž se k epickému jádru připojují prvky reflexivní. Naučná literatura je představována zejména *dějepisectvím* (Neplach, Beneš Krabice, Pulkava) a hojnou *literaturou odbornou* – theologickou, filosofickou i moralisující – vznikající z přednášek na universitě. – Příмым doprovodem přiosτρující se krise feudalismu jsou *náboženská pojednání*, jejichž autoři se snaží řešit nastávající krizi úsilím o reformu církevního života (Matěj z Janova), a *kázání* přinášející kritiku soudobých poměrů. S kazatelstvím souvisel i zájem o t. zv. *exempla*, která jsou již na hranici literatury zábavné. Z této zábavné latinsky psané literatury zvláštní zmínku zasluhuje studentská (žákovská) *lyrika*, která nepochybně působila i na rozvoj světské lyriky psané česky.

V literatuře psané česky představují pokrokovou vrstvu v první řadě drama a básnictví satirické.

Drama se udržovalo po celé století v podobě přísně liturgické, vedle toho však vznikaly i hry přizpůsobující se užíváním národního jazyka laickému obecnstvu, v nichž se uplatňovaly i prvky světské a lidové. Latinské liturgické drama se totiž postupně počesťovalo tím, že se k základním zpívaným latinským textům připojoval český překlad. Takto vzniklé české vložky se během času rozrůstaly a přinášely i nové motivy, pro které nebyl v latinském textu podklad. A právě v takovéto dvojjazyčné hře byl po prvé v naší literatuře zobrazen všední život prostého člověka v středověkém městě. Je to scéna z velikonočního dramatu tradičně nazývaná *Mastičkář* a líčící, jak se tři zbožné ženy na cestě k božímu hrobu zastaví u prodavače mastí, aby nakoupily potřeby pro balsamování Kristova těla. Tato scéna podává pohled na svět jinými očima, než jakými se naň dívala literatura šlechtická, zde máme pohled očima člověka, který dobře zná život lidu městského

a který tento život zobrazuje bez stavovské nadřazenosti, jaká pronikala na př. v Alexandreidě. Scéna zaujme nepochybně i dnešního čtenáře svým humorem. Je to humor nevázaný, místy necudný, jde však opravdu od plíc.

Další vývoj staročeského dramatu byl – pokud lze soudit z dochovaných zlomků – rychlý (vedle tradičních her velikonočních vznikaly i hry jiné, na př. *k svátku Božího těla* a snad i *vánoční*), ale drama bylo vázáno tradičními zvyklostmi daleko více než epika a lyrika. Právě tím, že jistá oficiálnost středověkému dramatu vždycky zůstala a že se hry poutaly k určitým svátkům, jejich forma do jisté míry ustrnula. V pozdějším vývoji pozorujeme, že mizí nebo aspoň se omezuje parodistická složka a bujnost her, která byla tak příznačná pro Mastičkáře (v mladších hrách mastičkářská scéna bývá docela krotká nebo úplně mizí), ale zůstává základní protiklad složek českých a latinských jakožto nositelek části oficiální a laické, náboženské a světské.

Přes svůj do jisté míry oficiální ráz nestálo však drama stranou vývojového proudu literatury snažící se odpovídat na otázky, které byly ve své době palčivé, a tak i do něho proniká kritika soudobé společnosti. Je to vidět na př. ze scény ve hře *O Kristovu zmrtvýchvstání*, v níž se představují ďáblové odvlékající hříšné duše do pekel.

Tato scéna připomíná některá místa ze satir zapsaných v t. řeč. Hradeckém rukopise (sedm satir *o konšelích a řemeslnících* a *Desatero kázanie božie*); ty jsou nejprogressivnějším dílem naší veršované literatury předhusitské doby, neboť odhalují narůstající společenské rozpory v druhé polovině 14. století a jejich skladatel se dívá na společnost zdola, lidovými očima. Položením děje do lidového prostředí pokračují satiry ve vývojovém proudu předznačeném Dalimilovou kronikou a započatém Mastičkářem; ve srovnání s Mastičkářem nemají sice tak dravého humoru, navíc však mají účinnost, která Mastičkáři chybí. Tím, že jsou satiry položeny do lidového prostředí (městského a venkovského), vyznívají účinně a znamenají rozhodný krok kupředu proti literatuře z počátku století, která se pohybovala zpravidla na poli náboženském nebo šlechtickém a netajila se nechutí k nižším vrstvám (Alexandreida); tím, že kritisují soudobou společnost s hlediska pokrokové společenské vrstvy, jsou protějškem činnosti t. zv. Husových předchůdců².

Z ostatních satir předhusitské doby zaujme dnešního čtenáře dialogická skladba *Podkoní a žák* (vzniklá okolo r. 1398) sytým vylíčením prostředí staročeské krčmy i obou hádajících se chudáků, kteří vynášejí přednosti svého stavu, ale při tom sebechválou bezděky odhalují svou vlastní bídu. Na rozdíl od satir zapsaných v Hradeckém rukopise postrádá však tato skladba útočné společenské kritiky; jde o báseň určenou především k pobavení. Ale i tak má svůj význam pro vývoj literatury k lidovosti, neboť líčí lidové prostředí.

²) Ukázky z Husových předchůdců budou pojaty do druhého dílu našeho Výboru, věnovaného literatuře doby husitské.

V epické poesii se dá sledovat dvojí vývojová linie především v *legendě*, kde vedle skladeb o cizích světcích (Jiří, Markéta, Dorota) nacházíme i legendy o světcích domácích (Prokop, Anežka) a vedle legend, jež se pohybují v oblasti denního života a dotýkají se některých soudobých problémů (legenda o sv. Prokopu), máme dochovány i skladby výlučné, jejichž problematika je abstraktní a vzdálená palčivým otázkám soudobého života (legenda o sv. Kateřině).

Legenda o sv. Prokopu je zajímavá především proto, že je v ní náboženská látka zaktuálněna, neboť její skladatel se zabývá soudobou domácí problematikou (slovanskou bohoslužbou, znovu oživovanou v Karlově době, a česko-německým antagonismem živěným sociálními rozpory v městech, kde proti hrstce německých patriciů stála masa městské chudiny české). Tím ztrácí tato legenda charakter tradičně náboženský a přechází ve vypravování rázu kronikářského a do jisté míry útočného. Charakteristický je i postoj k hlavní postavě; Prokop není líčen jako heroj a kromě toho je vykreslen jako člověk blízký svým životem lidu (i když je to v rozporu s historickou pravdou: Prokop byl patrně původu šlechtického), a také zázraky, jež jsou v legendě líčeny, jsou spjaty s každodenním všedním děním. To se projevuje ovšem i v jazyku, který je střízlivý, blíží se hovorovému jazyku všedního dne.

Na opačném pólu naší veršované epiky stojí *legenda o sv. Kateřině*, jež představuje nejmělejší pokus o exklusivní náboženskou epiku ve 14. století. Legenda ta je dílo neobyčejně náročné už proto, že se v ní stal východiskem vášnivého dramatického děje subtilní věroučný problém (srov. Kateřininu disputaci s pohanskými učenci). Tato filosofická náročnost nejnápadněji ukazuje, že šlo o skladbu výlučnou, ale na druhé straně je dokladem toho, že soudobý básnický jazyk český stačil na vyjádření jemností scholastické filosofie. Celá báseň je založena na spojování protilehlých prvků, je dílem spojujícím největší protiklady v novou jednotu: smrt s věčným posmrtným životem, utrpení s věčnou posmrtnou slastí, askesi s erotikou, ošklivost zmučeného těla s krásou symbolu (známé místo o symbolických barvách, které se objeví na zmučeném těle svěťice).

Rozbor formálních zvláštností legendy ukazuje, že její autor byl těsně spjat s básnickou tradicí, ale že mu byl naprosto cizí sklon k lapidárnosti, tak charakteristický pro epiku z počátku století; usiloval o vypravování ozdobné a těžil z prostředků, které vypracovalo básnictví lyrické. Zvláštní péči věnoval zvukové stránce básně. Eufonická stavba legendy je velmi jemná, autor si libuje na př. v smělých rýmech (nejednou nacházíme v rýmech slova vzácná nebo dokonce jinde v staré češtině nedoložená, takže se zdá, že někdy šlo básníkovi o tvoření nových slov jen pro rým). Všechny jazykové prostředky, jichž je v básni užito, směřují k tomu, aby byla co nejvíce zdůrazněna slavnostnost skladby.

V epice světské přibývají překlady a zpracování rytířských románů německých (*Vévoda Arnošt, Velká a Malá Růžová zahrada*) a látek artušovských, přejatých rovněž z německého literárního prostředí (*Tristram, Tandariáš*). Tato rytířská

epika však nemá velké umělecké ceny a často klesá na úroveň líbivé li teratury konvenční.

Zesilování uměleckých zřetelů v naší literatuře druhé poloviny 14. století je patrné i z toho, že se některé náměty zpracovávají častěji (zejména *umučení Kristovo*, o němž máme jednak dvě básně epické, jednak veršované kázání a konečně i skladbu dialogickou). Dále je vidět, že se básnictví nespokojuje prostým vyprávěním děje, ale připojuje i složky rozjímavé a lyrizující. Tyto složky nabývají někdy nad složkami epickými úplné převahy, takže vznikají skladby lyricko-epické (zpracovávající látky souvisící s *Kristovým umučením* a *bolestmi Panny Marie*) nebo se látka epická podává ve formě lyrické písně (*píseň o sv. Dorotě*).

Na druhé straně se objevuje stále více skladeb didaktických, jež přispívají k námětovému obohacení poesie (Kato, Ezopovy bajky). K těmto skladbám se druží rozsáhlá *Nová rada* od Smila Flašky z Pardubic, vzniklá asi v posledním desetiletí 14. století; ta však stojí na posici konservativní, ba reakční, neboť vyslovuje názor bohatého šlechtice na uspořádání státu a tím hájí dávno přežitý politický ideál.

V druhé polovině 14. století se rozvíjí i písňová lyrika česká, duchovní i světská. Protože jde o památky krátké a dochované většinou v pozdních opisech, nelze bezpečně říci, zda jsou starší písně náboženské (jichž přibývá koncem 14. a počátkem 15. století a jež souvisí nepochybně s neliturgickou písní latinskou) nebo písně světské, především milostné. S hlediska literárního vývoje jsou však obě tato křídla stejně důležitá, ovšem každé z jiného důvodu; náboženská píseň je významná proto, že připravuje půdu poesii husitské doby, zatím co píseň světská dobývá česky psané literatuře novou oblast a pomáhá jí tak obsáhnout všechny životní polohy. Dochované světské písně z této doby mají většinou ráz milostné lyriky rytířské a byly určeny aspoň zčásti pro obecenstvo šlechtické; k jejich rozvoji však přispělo nejvíce soudobé studentstvo pražského vysokého učení.

Oblíbeným prostředkem staročeské lyriky byla symbolika a alegorie. Záliba v bohaté metaforice je vůbec příznačná pro druhou polovinu 14. století a začátek 15. století. Naproti tomu v přírodním líčení staročeská lyrika záliby nemá; je to ovšem pochopitelné s hlediska 14. století, které se snažilo zachycovat jen jevy neměnné a nikoli individuální.

Vzdělané vrstvy (zvláště universitní studenti) pěstovaly lyriku jazykem latinským. U této poesie je ovšem těžko říci, co bylo vytvořeno českými studenty pro potřebu českého publika a co bylo původu cizího, rozhodně těže než při latinské próze, která se k českému prostředí hlásila namnoze již tematikou. Vznikaly také (podobně jako v jiných národních literaturách) písně makaronské, t. j. takové, které mísily latinu s češtinou a tím vzbuzovaly komický účinek. Nejznámější z nich začíná slovy *Detrimentum patior* a je zajímavá i tím, že se v ní ozývají motivy běžné české milostné lyriky, což ukazuje, že česká lyrika byla v studentském prostředí dobře známa.

Vedle skladeb žakovských určených soudobým vzdělancům máme i doklady

písně lidové (srov. na př. úryvky písně v Mastičkáři nebo české písně, jež zpívá před svým obrácením Magdalena ve *Hře veselé Magdaleny*) a od konce století se množí i doklady písně útočné připravující satirickou a polemickou píseň husitské doby.

Nejvýznamnější pro další vývoj naší literatury byl však vznik a rozvoj prózy, v níž se vyhracuje na jedné straně próza beletristická a na druhé straně próza zaměřená k cílům poučným (naučná a nábožensky vzdělavatelná). V této naučné próze se projevuje nejvýrazněji z celé literární produkce snaha o zpřístupnění nejvyšších soudobých kulturních statků.

Existenci prózy musíme předpokládat sice již v dřívějších dobách, tehdy však byla omezena patrně jen na úkoly praktické (překlady úryvků bible, kázání, právníké formule), t. j. nekladla si cíle být prózou zábavnou. Dokladem jsou *knihy právní (Kniha rožmberská)* a *překlady žaltáře a evangeliářů*. K rozvoji prózy a k jejímu rozšíření na nové oblasti mohlo však dojít nepochybně teprve tehdy, když jako prostředek rozšiřování literárního díla nabývalo většího významu písmo. Próza se pak uplatňuje nejprve v epice, ve vypravováních s náměty duchovními (kde nastupuje postupně na místo básnické legendy), velmi záhy se však stává výrazovým prostředkem veškeré epiky, jak je patrné jednak v zpracování námětů apokryfních, jednak v dílech s náměty světskými (*kronika Trojanská, povídka o Alexandrovi, Bruncvík, Štilfríd*). Některá z těchto vyprávění se stávají později oblíbenou lidovou četbou a zčásti pronikají do ústního lidového podání. Tuto prózu doplňuje rozsáhlá *próza kronikářská a překlady cestopisů*.

Vznik prózy byl podmíněn změnou nazírání na literární dílo a změněným způsobem jeho vnímání. Krásná próza nepředpokládá již hlasitý přednes do té míry jako verš, nýbrž počítá ve zvýšené míře se čtenářem, který čte tiše, „pro sebe“, jako čtenář dnešní. K tomuto novému pojetí literatury byly dány v Karlově době objektivní podmínky rostoucí vzdělanosti, s níž přibývalo publika, které si zvykalo vnímat literární dílo jinak, než jak tomu bylo v první polovině 14. století.

Vedle prózy psané česky sloužila českému publiku i část prózy psané latinsky, rozdíl byl však v tom, že próza psaná česky se obracela k celé rozloze českého publika, kdežto próza psaná latinsky (nemyslíme-li na její čtenářstvo jiné národnosti než české) pouze ke vzdělanstvu. To se obráží zřetelně i v námětech po té stránce, že díla psaná česky zpřístupňovala zpravidla prostšímu českému člověku cizí látky, kdežto díla latinská řešila nejednou žhavé domácí problémy; tak vzniká zvláštní jev, že latinská prozaická díla mají víc aktuální souvislosti se soudobým českým životem než díla psaná česky.

Pro naši ranou beletristickou prózu je především charakteristické úsilí o přesné zachycení obsahu. Přes tuto snahu nelze však říci, že by této próze nezáleželo na vybroušené formě nebo že by ji ignorovala. I v naší rané próze nacházíme formální prostředky oblíbené v soudobé tvorbě latinské, která bývala rané české próze předlohou a vzorem.

Zejména je patrná snaha o symetrickou stavbu větnou a gramatický paralelismus ve větné výstavbě. Důsledkem této tendence bývá pak gramatický rým, který na některých místech nápadně vystupuje už v obou základních dílech staročeské rané prózy, v *Passionálu* a v *Životě Krista Pána*. Tyto rýmy mají hlavně funkci podtrhovat gramatický paralelismus, ale zároveň těsněji spínají větný celek, neboť naznačují, že rýmovaný úsek patří k úseku předcházejícímu. Zdá se však, že rým měl i funkci čistě eufonickou; byl snad jakýmsi ústupkem vkusu doby, která ještě verš z epiky rázněji nevytlačovala a v které nápadné zvukové ochuzení literárního díla nebylo žádoucí. Lze též předpokládat, že v době, kdy stál verš vedle prózy, byly i v naší literatuře přepracovávány starší veršované skladby na skladby prozaické (jako tomu bylo na př. v literatuře francouzské nebo německé), ale nedá se říci, že rýmy, které se v staročeské próze vyskytují, jsou vždycky stopou po původní formě veršové. Nicméně se zdá, že vznikaly útvary přechodné, které mísily typické prvky veršové formy s prvky prozaickými.

Rozvoj rané prózy byl v naší literatuře velmi rychlý a již nejstarší památky jsou tak dobře stylisticky zvládnuty, že toto zvládnutí nelze vyložit jen tradicí poesie. Musíme proto předpokládat, že byl jazyk prózy vypracován již dříve v útvarech nebeletristických, ale že po takových slovesných tvarech nemáme v písemnictví stop. Snad působila tradice českých kázání, k nimž se zdají poukazovat i řečnické prostředky (anaforické opakování, exklamace, enumerace a pod.), vystupující velmi nápadně na př. v *Životech sv. Otců*, ale vedle vlivu kazatelství nebyla bez významu ani tradice právníckého jazyka vypracovaného při soudních líčeních.

Při prudkém vývoji staročeské prózy a při velikých úkolech, které si kladla, spisovná čeština pochopitelně všem novým úkolům vždycky nestačila. Tak pozorujeme na př. některé latinismy v syntaxi a u některých památek i neústrojné neologismy v slovníku (*legenda o sv. Jeronymovi*). Na těchto prvcích však můžeme zároveň pozorovat úsilí vyrovnat se s vrcholky soudobé vzdělanosti, úsilí svědčící o sebevědomí českého živilu, s nímž souvisel i odvážný a na svou dobu neobvyklý pokus o normalisaci a částečné vytvoření české terminologie všech vědních oborů pěstovaných na artistické fakultě, slovníkářské dílo Bartoloměje z Chlumce.

Spolu s rozvojem zábavné prózy začíná se oddělovat od literatury zábavné literatura odborná a v souvislosti s tím pozorujeme podobný proces, jaký jsme pozorovali v šedesátých letech ve veršované epice, totiž směřování části produkce k výlučnosti a k formalismu. Toto úsilí o vytvoření exklusivní česky psané beletrie dosahuje vrcholu ve skladbě zvané tradičně *Tkadleček*. Nauková literatura, dříve pěstovaná výlučně latinsky, byla do češtiny uváděna zčásti již v době Karlově. Nejprve šlo ovšem o díla, která měla podporovat propagační Karlovy snahy a která patřila vlastně na pomezí epiky a historie (*Vlastní životopis Karla IV.*, *Pulkavova Kronika*), ke konci století však vzniká i česká literatura rozjímavá, nábožensky vzdělatelná (*Ráj duše*). Tato rozjímavá literatura přejímá postupně okruh, který byl dříve vyhrazen jen literatuře psané latinsky, a tím přispívá k zlidovění nejvyšších soudobých kulturních statků, neboť je podává jazykem lidu srozumitelným. Tento vývoj nábožensky vzdělatelské prózy dovršuje *Tomáš ze Štítného*.

Neznámý autor *Tkadlečka* (z prvního desetiletí 15. stol.) se staví po bok *Štítnému*

hloubkou svého vzdělání a tím, že svou učenost uplatňuje v literárním díle psaném česky (tedy jazykem srozumitelným lidu), takže prolamuje tematický předěl mezi prózou latinskou a českou, jinak však stojí k dílu Štítného v protikladu. Je to dáno už jeho východiskem. Zatím co Štítný počítá s lidovým publikem, neznámý autor Tkadlečka zřejmě počítá se čtenářem, jemuž se dostalo vysokého vzdělání; prostšímu čtenáři by jeho skladba – jež je jakousi prozaickou obdobou legendy o sv. Kateřině – byla nesrozumitelná. Přitom je však pro neznámého autora Tkadlečka charakteristické, že svou učenost nedává do služeb theologie, ale naopak se snaží aplikovat svou znalost scholastické filosofie na světské thema; v tom je nutno vidět přínos této skladby³. Po stránce jazykové je práce dokladem veliké kultury. Autor s úspěchem využívá slohových prostředků vyspělé latinské beletrie, při čemž často využívá též prostředků vypracovaných v milostné poesii (to ovšem bylo dáno již thematem).

Jestliže Tkadleček je dokladem schopnosti naší literatury ze sklonku předhusitské doby zvládnout nejtěžší úkoly umělecké, dokladem toho, že se naše literatura dovedla úspěšně vyrovnat i s nejtěžšími úkoly prózy odborné, je dílo Štítného (zemřel v letech 1401 až 1409). Autor Tkadlečka stejně jako Štítný ukazuje pronikání prvků nejvyšší soudobé vzdělanosti do národního jazyka, Štítný jde však vývojově dále, jeho dílo, v němž se pokusil vyjádřit lidu srozumitelným jazykem scholastickou filosofii a tím zpřístupnit člověku latiny neznalému vrcholky soudobé kultury, je výrazem touhy lidových mas po vzdělání.

Štítný vzal na sebe těžký úkol, ale zvládl jej skvěle. Jistě proto, že se mohl opřít o výsledky dosavadního vývoje kazatelství a prózy beletristické i odborné, ale jistě také proto, že byl velikým znalcem jazyka i umělcem slova. Není sporu o to, že Štítný je naším nejlepším stylistou starší doby. Jeho styl směřuje – jak to bylo dáno jeho úkolem – více k přesnosti než k ozdobnosti. Je to sloh intelektuální a tuto intelektuálnost Štítný ještě podtrhuje citáty z bible i ze středověkých autorit. Přesto, že sloh Štítného směřuje k přesnosti výrazové a je spíš rozumový než citový, není Štítnému cizí smysl pro jazykovou krásu; forma mu nebyla věcí vedlejší a lhostejnou, naopak shledával v kráse světa projev boží moudrosti. Proto nacházíme v jeho jazyku stopy po tom, že chtěl s latinskou literaturou soutěžit nejen pokud jde o výrazovou přesnost, ale i pokud jde o výrazovou krásu. Štítný však při své spisovatelské činnosti myslí na lid, a proto – jako protiváhy této učené a učenecké složky – užívá často lidových přísloví, úsloví a pod.

Štítný sám o sobě napsal, že by ho nebylo bývalo bez „ohňových“ slov Milíčových. Tím vystihl i charakteristický ráz svého slohu, totiž jeho řečnické prvky. Nejen že volí často pro celé dílo formu řeči (Řeči besední), ale řečnické prvky pronikají i do jeho traktátů (úvah). Štítný stále předpokládá publikum; má snahu

³) Námětem Tkadlečka je hádka mezi spisovatelem („Tkadlečkem“) a zosobněným Neštěstím, kterému si spisovatel stěžuje na nevěru milé. – Z námětu ovšem nelze vyvozovat, že jde o skutečný básníkuv prožitek, tím méně lze mluvit o Tkadlečkovi jako o jméně spisovatele a dedukovat ze spisu jeho osobnost.

být stále v co nejtěsnějším styku se čtenářem, snahu, která jistě souvisí s českými kázáními, jež mu byla aspoň zčásti vzorem. Tímto zaměřením na přímou řeč připravuje Štítný prózu doby husitské. V podstatě se však obrací ke čtenáři individuálnímu nebo k malému kroužku; původně psal pro své děti, pak pomýšlel hlavně na drobnou venkovskou šlechtu, která měla zprostředkovat jeho myšlenky své čeledi. Proto nesměřuje také k abstraktnímu uvažování, nýbrž k životní praxi.

Štítný a neznámý autor Tkadlečka jsou dva vrcholy české prózy z období vyzrálého feudalismu a představují i dva její póly, pól zaměřený k lidu a pól usilující o dílo exklusivní. Tak v sobě ztělesňují vlastně rozpor typický pro celé naše literární snažení v druhé polovině 14. století. V dalším vývoji české prózy typ exklusivní však odumírá, kdežto typ představovaný Štítným se vyvíjí dále v husitství a pokračuje v t. zv. národním humanismu.